

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію **ШЕВЦОВОЇ Євгенії Сергіївни**
на тему: **«Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні
(друга половина XIX – початок XX століть)»**,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»
з галузі знань 03 «Гуманітарні науки»

Актуальність теми дисертаційного дослідження. В умовах, коли питання національної ідентичності та національної пам'яті стають ключовими в контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні та російсько-української війни, дослідження історії статистичних органів другої половини XIX – початку XX ст. є важливим інструментом для осмислення процесів культурного відродження та національної самоідентифікації українців. Статистичні комітети відігравали важливу роль у популяризації знань про Україну, сприяючи розвитку українознавства і формування джерельної бази для історико-краєзнавчих студій. Е сучасному науковому середовищі постає питання про важливість збереження та поширення цих матеріалів як основи для поглибленого вивчення культурної та соціально-економічної історії України другої половини XIX – початку XX ст.

Отже, аналіз діяльності українських статистичних установ другої половини XIX – початку XX ст. має особливе значення для формування національної пам'яті та популяризації історико-краєзнавчих знань.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і пропозицій дисертації. Сформульовані в дисертації наукові положення і висновки повною мірою обґрунтовано здобувачкою та викладено в доказовій формі.

Дисертація Є. С. Шевцової справляє позитивне враження. Їй властиві необхідні ознаки якісної наукової роботи. Логічною та аргументованою є структура тексту дисертації, яка включає анотацію, зміст, вступ, виклад основних положень дослідження, висновки, список використаних джерел й літератури та додатки. Релевантними для вирішення поставлених наукових завдань є використані дисертанткою методи дослідження. Анотація дисертації у достатньому обсязі висвітлює основні положення і висновки, що містяться у дисертації, відображає її структуру та логіку викладення матеріалу.

Дисертаційне дослідження складається із трьох розділів. Розділи дисертації логічно побудовані та змістовно наповнені.

У першому розділі дисертації *«Стан наукового опрацювання, джерельна база та методологія дослідження»* здобувачкою проаналізовано історіографію питання, з'ясовано ступінь наукового опрацювання теми та окреслено основні періоди вивчення діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. (с. 26–47).

Шевцова Є. С. в роботі послуговувалася широкою джерельною базою, яка включає значну кількість джерел, зокрема, архівні документи, статистичні збірники, «Пам'ятні книжки», статистичні огляди та «Адрес-календарі», підготовлені губернськими статистичними комітетами і земськими статистичними установами України. Окремі архівні матеріали вперше залучено до наукового обігу, що дозволило висвітлити особливості організаційної структури, специфіку та результати роботи статистичних органів (с. 47–56).

Високий ступінь обґрунтованості наукових положень забезпечено методологічним інструментарієм дисертаційного дослідження, що базується на інтегративній методологічній рамці, яка поєднує принципи школи аналів та підхід історії повсякденності. Така комплексна методологія дозволила розглянути історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів не лише як сукупність числових даних, а як невід'ємну складову розвитку історичної науки в Україні другої половини XIX – на початку XX ст. Використано загальнонаукові, міждисциплінарні і спеціально-історичні методи, а також принципи комплексності джерел, історичної достовірності, історизму та наукової об'єктивності. Застосований методологічний інструментарій забезпечив всебічне наукове висвітлення предмета дослідження, дозволив охопити всю сукупність доступних джерел, виконати завдання дослідження та досягти поставленої мети дисертаційного дослідження (с. 56–65).

У другому розділі *«Структура державних статистичних органів і специфіка їхньої історико-краєзнавчої діяльності в Україні»* здобувачкою встановлено, що становлення системи статистики відбувалося в контексті соціально-економічних та адміністративних трансформацій, зумовлених необхідністю централізованого контролю за демографічними, економічними та культурними процесами. Авторка довела, що функціонування губернських статистичних комітетів у другій половині XIX ст. стало ключовим етапом у розвитку державної статистики та сприяло формуванню системного підходу до збору та аналізу даних.

Шевцова Є. С. виявила, що статистичні комітети відігравали подвійну роль: з одного боку, вони забезпечували органи державної влади необхідною інформацією про стан розвитку губерній, а з іншого – виступали осередками історико-краєзнавчих досліджень (с. 116). Цьому сприяла нормативно-правова база діяльності губернських статистичних комітетів, зокрема «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» 1860 р., яке значно розширило повноваження комітетів та сприяло залученню до їхньої діяльності представників наукової спільноти.

Здобувачка вдало охарактеризувала специфіку діяльності губернських статистичних установ в Україні, обумовлену як адміністративно-територіальними особливостями, так і загальними процесами українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. Довела, що вони не лише виконували адміністративні функції збору та обробки статистичних даних для потреб державного управління, але й ставали осередками

науково-дослідницької діяльності. Важливою особливістю їхньої роботи була тісна співпраця з місцевими громадськими діячами, дослідниками та краєзнавцями, які активно долучалися до збору історико-краєзнавчої інформації, проводили дослідження про етнічний склад населення, економічний розвиток, соціальні процеси та культурні особливості України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Шевцова Є. С. показала, що губернські статистичні комітети активно долучалися до вивчення етнографічних, археологічних та історичних особливостей українських губерній, брали участь у Археологічних з'їздах, що сприяло формуванню комплексної наукової бази історико-краєзнавчих досліджень України в досліджуваний період, історичної топоніміки, матеріальної культури та демографічного складу українських губерній (с. 117).

Авторка аргументовано довела, що систематизація результатів історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів дозволяє оцінити їхню роль у формуванні джерельної бази для історичної науки та краєзнавства України в другій половині XIX – на початку XX ст. Виявила, що видання державних органів статистики українських губерній сприяли накопиченню та систематизації результатів їхньої історико-краєзнавчої діяльності а також етнографічних, географічних та соціально-економічних досліджень України в другій половині XIX – на початку XX ст. Видання таких праць, як: «Пам'ятні книжки», «Адрес-календарі», «Збірники», сприяло популяризації краєзнавчих досліджень та введенню в науковий обіг значного масиву фактографічної інформації про історичний, економічний та соціальний розвиток українських губерній.

Шевцова Є. С. довела, що значна частина видань губернських статистичних комітетів містила не лише статистичну інформацію адміністративного та економічного характеру, а й важливі історико-краєзнавчі дані, що відігравали важливу роль у вивченні місцевої історії, збагаченні культурних знань та формуванні національної свідомості населення (с. 117).

У третьому розділі *«Історико-краєзнавчий напрям діяльності земських статистичних органів в Україні»* здобувачкою доведено, що організація земської статистичної служби в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. відіграла значну роль у становленні системи місцевого самоврядування та розвитку наукових підходів до збору й аналізу історико-краєзнавчих і культурно-побутових даних.

Аналізуючи розвиток земської статистики, Є. С. Шевцова відзначила поширення чернігівського типу статистичних досліджень, що сформувався в Україні у другій половині XIX ст. Цей підхід відображав особливості соціально-економічного життя країни, де основною галуззю залишалося сільське господарство. Він характеризувався комплексним аналізом не лише господарських, а й культурних та історичних аспектів розвитку України (с. 157).

Всю сукупність історико-краєзнавчих публікацій і статистичних досліджень, здійснених земськими статистичними органами України, авторка систематизувала за такими категоріями: праці з описової, праці з поточної статистики, матеріали губернських земських зборів, узагальнюючі роботи та довідкові видання, та періодичні земські видання. Дані, отримані в результаті земських статистичних обстежень, є важливими для дослідження української історії та краєзнавства, оскільки дозволяють реконструювати загальну картину соціальних і культурних процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Оцінюючи внесок земських статистиків у розвиток історико-краєзнавчих досліджень України, Є. С. Шевцова стверджує, що їхня наукова та дослідницька діяльність другої половини XIX – початку XX ст. мала значний вплив на розвиток історичної, економічної та статистичної науки. Такі діячі, як О. Русов, О. Шликевич, Г. Ротмістров, Ф. Щербина та інші, не лише здійснювали збір даних, а й розробляли власні наукові напрями та методи, з детальним аналізом історичних і культурних особливостей України. Їхні дослідження мали не лише наукову, а й важливу суспільно-політичну значущість, оскільки стали підґрунтям для подальших змін і реформ у суспільстві (с. 158).

Висновки з дисертаційного дослідження Є. С. Шевцової є наукового аргументованими, оригінальними, виваженими, відповідають поставленим завданням та висвітлюють наукову новизну.

Достовірність результатів і новизна досліджень. Результати дисертації відзначаються високим рівнем достовірності та обґрунтованості. Особистий внесок здобувачки полягає в самостійному формулюванні та вирішенні наукової проблеми, а також у розробленні підходів до дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні. Авторкою здійснено комплексний аналіз історіографічних та конкретно-історичних джерел. Викладено основні наукові результати дослідження. Переважна більшість публікацій, що стосуються теми дисертації, а також доповіді, представлені на наукових конференціях, є оригінальним результатом досліджень здобувачки, що підтверджує її особистий внесок у розвиток теми.

Новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно є першим у вітчизняній історіографії комплексним аналізом історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст., що охоплює як урядові статистику, так і земські статистичні установи. Шевцовою Є. С. вперше проведено узагальнену систематизацію та обґрунтовано роль статистичних органів у розвитку історичних та краєзнавчих досліджень в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

У дисертаційному дослідженні вперше: здійснено комплексний аналіз історіографії історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в досліджуваній період; охарактеризовано джерельну базу функціонування статистичних служб України в другій

половині XIX – початку XX ст., яка дозволяє висвітлити організацію та специфіку історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів і земських статистичних установ; систематизовано та проаналізовано збірники статистичних даних та інші видання статистичних органів в Україні, як результат діяльності губернських статистичних комітетів та земських статистичних установ. Проведений комплексний аналіз забезпечив висновки як про загальні тенденції, так і локальні відмінності у дослідженнях історико-краєзнавчих та культурних процесів в українських губерніях.

Шевцовою Є. С. розглянуто історико-краєзнавчу діяльність губернських статистичних комітетів і земських статистичних установ як частини єдиного культурного та наукового процесу; надано узагальнену оцінку історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., що дозволяє зробити загальний висновок про їхній внесок у розвиток історичної науки та краєзнавства, сприяючи об'єктивному розумінню результатів діяльності урядових і земських статистичних служб.

Авторкою удосконалено: визначення ролі статистичних органів у розвитку української історичної та краєзнавчої науки, через осмислення культурного та історичного середовища в другій половині XIX – початку XX ст.; загальні знання про роль статистичних органів у формуванні історичної та краєзнавчої джерельної бази через систематизацію статистичних видань та інших результатів діяльності губернських статистичних комітетів і земських бюро; науковий підхід до аналізу діяльності статистичних органів в Україні в досліджуваній період, який враховує як загальні закономірності, так і місцеві особливості функціонування урядових та земських статистичних установ.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з темою науково-дослідної роботи «Українська державність у міжнародному вимірі: традиції, досвід і перспективи» (номер державної реєстрації 0124U002177).

Практичне значення результатів дослідження. Положення та висновки дисертаційного дослідження мають вагоме практичне значення для подальшого розвитку історико-краєзнавчих студій та поглибленого вивчення історії статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Отримані результати слугують основою для розширення та уточнення знань щодо ролі губернських статистичних комітетів і земських статистичних бюро у формуванні української історичної науки та краєзнавства. Крім того, матеріали дослідження можуть бути залучені до освітнього процесу під час викладання курсів з історії України, історії статистики, регіоналістики та краєзнавства, що суттєво збагатить їхній зміст і наукове наповнення.

Повнота викладення основних наукових результатів в опублікованих працях. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 15 наукових працях, з яких

5 статей у наукових виданнях, включених до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України, 10 тез наукових доповідей.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності. У дисертації Є. С. Шевцової відсутні порушення академічної доброчесності. У дослідженні повною мірою дотримано вимоги щодо посилань на літературні джерела та джерела статистичної інформації. Використання ідей, результатів та текстів інших авторів містить посилання на відповідне джерело інформації.

Дискусійні положення та зауваження щодо роботи. Позитивно оцінюючи достатньо високий науковий рівень підготовки дисертації, необхідно винести на обговорення наступні дискусійні питання та зауваження:

1. Частина тексту, присвячена аналізу «Пам'ятних книжок», «Адрес-календарів» та інших публікацій губернських і земських установ, є переважно описовою. Наявний перелік видань і вміщеної у них інформації не супроводжується достатнім аналізом щодо тематичних домінант, методологічних підходів, змін у змісті з плином часу, відмінностей між регіонами. Це значно обмежує потенціал висновків, що могли б бути зроблені з цього блоку.

2. У підрозділі, присвяченому формам і напрямам історико-краєзнавчої діяльності, не завжди чітко відмежовується статистична діяльність адміністративного характеру (наприклад, демографічні чи господарські обліки) від суто краєзнавчих ініціатив (етнографічні нариси, історичні студії, публікація джерел). Це розширює рамки ключового терміну «історико-краєзнавча діяльність» до занадто широкого поняття, що створює методологічну неоднозначність.

3. В окремих підрозділах згадується про труднощі становлення та роботи статистичних установ (кадровий голод, відсутність методичних вказівок, обмежені фінанси), однак ці заяви лишаються без архівного підтвердження. Було б доречно додати хоча б декілька фрагментів з архівних листувань, скарг або внутрішніх звітів, які б ілюстрували реальні організаційні проблеми.

4. У дисертації міститься згадка про зв'язки статистичних органів із науковими товариствами, однак ці зв'язки розкриті фрагментарно. Вони могли би бути подані через приклади спільних проєктів, публікацій або біографічних даних фахівців, які водночас були активними і в академічному, і в статистичному середовищі.

5. Зважаючи на комплексність обраної теми, доцільним у майбутньому видається створення цифрової бази даних або реєстру публікацій статистичних органів із їхнім коротким описом. Це стало би вагомим ресурсом не лише для істориків, а й для краєзнавців, соціологів, демографів.

Водночас, наведені зауваження мають окремий характер, тому не знижують достатньо високий науковий рівень дисертації і не виливають на її загальну позитивну оцінку.

Загальний висновок. Дисертація Шевцової Євгенії Сергіївни на тему: «Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні (друга половина XIX – початок XX століть)» за своїм науковим рівнем та практичною цінністю, новизною, дотриманням академічної доброчесності, достовірністю результатів, змістом та оформленням повністю відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 року «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» і Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 року, а її авторка заслуговує на присудження ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 «Історія та археологія» галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

Офіційний опонент завідувач кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, доктор історичних наук, професор Ірина ПЕТРЕНКО